

יצחק מייטליס

קריאה מחודשת של מפקדי ספר במדבר

שני מפקדים מפורטים בספר במדבר. האחד נערך בשנה השנייה לצאת בני ישראל מארץ מצרים והשני בשנת הארבעים, סמוך לכניסה לארץ ישראל. תוצאות שני המפקדים היו לכאורה דומות, מעט מעל שש מאות אלף גברים. השוואה בין תוצאות המפקד השני לבין מספר הלוחמים שהשתתפו בלחימה בכיבוש הארץ חודשים אחדים מאוחר יותר מעלה פער בלתי מוסבר בין כמות הגברים שהתפקדו לכמות הלוחמים שהשתתפו בלחימה. מספר הלוחמים בקרב השני על העי: "כל עם המלחמה" היה כ-40,000 אלף לוחמים, דהיינו פחות מ-10% מסך כל הגברים מעל גיל עשרים.

עיון מחודש בפרטי המפקד מעלה נתונים אליהם לא הושם לב כראוי. במפקד השני אין ציווי למנות "כל זכר". במפקד זה גם מוזכרות בנות צלפחד וסרח בת אשר. שינויים אלה ביחס למפקד הראשון ונוספים, מלמדים שהמספר שהתקבל במפקד השני כלל גם את הנשים ואת הילדים. שיטת המפקד הייתה שכל ראש משפחה נמנה בשמו ואתו כל בני ביתו.

מכיוון שמטרת המפקד השני הייתה לתכנן את נחלות בני ישראל היה צורך לדעת גם את גודל המשפחות: "איש לפי פקודיו יותן נחלתו". ניתן אם כן להעריך שבמהלך הנדודים במדבר עם ישראל התמעט בצורה משמעותית ומנה רק כשליש ממספרו בזמן יציאת מצרים. מספר הלוחמים שהשתתף במלחמות יהושע היה אם כן פרופורציוני למספר הכולל של העם.

במפקד שנערך בערבות מואב לאחר המגפה שפרצה בעם בשל החטא בבעל פעור, התקבל מספר קרוב מאוד למספר שהתקבל במפקד הראשון שנערך ארבעים שנה קודם לכן.

במפקד הראשון נמנו "שש מאות אלף שלושת אלפים וחמש מאות וחמישים" (במדבר א, מו) ואילו במפקד השני נמנו "שש מאות אלף ואלף שבע מאות ושלושים" (במדבר כו, נא) – כאלף תשע מאות אנשים פחות מהמפקד הראשון. מן הנתונים האלה נראה לכאורה שעם ישראל שמר פחות או יותר על גודלו במהלך ארבעים שנות נדודיו במדבר.

מטרת רשימה זו לברוק האם התמונה המקובלת שעם ישראל מנה כשש מאות אלף גברים מעל גיל עשרים במהלך כל שנות נדודיו במדבר אכן תואמת את דברי הכתובים.

קשה להעריך כמה מבין שש מאות אלף איש גברים מעל גיל עשרים היו כשירים להיות לוחמים. אולם אפשר שדווקא נתונים מתקופה מאוחרת בהרבה עשויים לסייע באומדנם. כוונתי לתקופת מלחמת העצמאות, שבה היישוב היהודי בארץ היה צריך לגייס כל אחד היכול לאחוז

בנושק. צורך זה הביא לכך שגם עולים חדשים שירדו ימים ספורים קודם לכן מהאניות צורפו למעגל הלוחמים.

מתוך כ-630,000 תושבים יהודים שהיו בארץ בתקופה זו. נמנו כ-94,000 גברים בני 18-35. מתוכם רותקו כ-15,000 גברים לעבודות משק ועבודות היוניות אחרות וכן תושבים ביישובי ספר.

עוד כ-10,000 גברים נמצאו לא כשירים. כוח האדם הממשי שעמד לצורכי גיוס ובגילאי 18-35 היה רק כשכעים אלף גברים בני 18 עד 35, מתוכם התגייסו כשישים אלף איש. אך מסך כל המתגייסים רק כ-35,600 השתייכו ליחידות לוחמות.¹ משמעות הדבר היא שכ-50% מהגברים הייבי הגיוס היו שותפים בלחימה וכ-38% מסך כל הגברים ביישוב היהודי בני 18-35.² אם נערוך הקבלה בין מספר הלוחמים במלחמת העצמאות לפוטנציאל הלוחמים בתקופת הכניסה לארץ בימי יהושע, הרי שבאותו יחס גם יהושע היה יכול לגייס לכוח הלוחם בין ארבעים לחמישים אחוזים משש מאות אלף, שהם בין מאתיים וחמישים אלף לשלוש מאות אלף גברים. כוח זה הוא עצום גם בקנה המידה של ימינו ובוודאי גם בימים קדומים. גם אם לא נמנה את הגברים הקשישים ברשימת המפקד שגילם נע בין 40 ל-60 (בשל חטא המרגלים כל דור המדבר שהיה בזמן חטא המרגלים מעל גיל 20 מת במדבר)³ ונניח שהם היו כמחצית מאוכלוסיית הגברים עדיין ייוותרו כ-300 אלף אנשים בגיל גיוס.

ואף על פי כן מעיון בספר יהושע עולה כי הכוח הצבאי של יהושע היה מצומצם באופן יחסי. המקרא מספק לנו כמה נתונים על מספר הלוחמים של יהושע. בפרק ד נאמר: "כארבעים אלף חלוצי צבא עברו לפני ה' למלחמה אל ערבות מואב יריחו" (פסוק יג). גם אם נטען שזהו מספר טיפולוגי שאינו משקף את מספר הלוחמים, נמצא שתיאור הקרב השני על העי המובא בהמשך הדברים מוכיח שאין הדבר כן, ואפשר לאמוד את סדר הגודל של צבא יהושע. לאחר הכישלון בקרב הראשון בעי שבו השתתפו רק כשלושת אלפים איש, צוה יהושע לקחת "את כל עם המלחמה" (יהושע ח, א), ויהושע מקיים את הצו כנאמר: "ויקם יהושע וכל עם

1 מ' פעיל, "הכוחות הלוחמים", י' בן אריה (עורך), ההסטוריה של ארץ ישראל, מלחמת העצמאות, ירושלים 1983, עמ' 125-128.

2 למספרים אלה יש להוסיף כמה אלפי לוחמים שנהרגו כשורות ההגנה, הפלמ"ח, האצ"ל וצה"ל בקרבות לפני יולי 1948.

3 נתונים מהמאה העשרים ומראשית שנות האלפיים מלמדים שאתר האוכלוסייה הקשישה מעל גיל 65 עלה מכ-5% לכ-14%. אם ננקוט במספר הנמוך של 5% מעל גיל 65, הרי כמות האוכלוסייה מעל גיל 60 היא כ-6%-7% מסך כל האוכלוסייה. על כך ראו משה סיקרון, "הרכב הגילים בישראל ובעולם", שרה אהרנטי ומאיר אהרנטי (עורכים), מי ומה בישראל, 2003. וכן ראו באתר <http://lib.cet.ac.il/Pages/12453=item.asp?item>.

אם נחשב את מספר הגברים על פי המפקד הראשון, הרי שמתוך כ-600,000 בני עשרים שנה ומעלה שנפקרו במפקד הראשון 6-7 אחוזים מאלה שהיו יכולים להגיע לגילים מופלגים יותר באופן טבעי מתו במדבר. נראה אם כן שכ-40,000 גברים מתו במדבר בעקבות הגזרה. אם הגזרה חלה גם על הנשים הרי שמדובר בכ-80,000 אנשים שמתו בצורה לא טבעית רק בשל הגזרה, ללא כל קשר לאירועים האחריים שנוכרו.

המלחמה לעלות העי ויבחר יהושע שלושים אלף איש גבורי החיל... (שם, פסוק ג). שלושים אלף איש אלה שכבו במארב בלילה ממערב לעי. עם בוקר יהושע הקצה עוד כחמשת אלפים איש למארב נוסף (לא ברור מהפסוקים אם חמשת האלפים האלה היו בנוסף לשלושים אלף איש או שהיו חלק מאותם שלושים האלף).

לאחר ההתארגנות מבצע יהושע התקפה מדומה על העי עם שאר הכוח שבידו וזאת על מנת לפתות את מלך העי לצאת מעירו. מלך העי אכן מתפתה ויוצא מחוץ לעירו כדי להכות ביהושע המבצע נסיגה מדומה, וכשהעיר וקנה מלוחמים יהושע אותת לחיילים האורבים לחרור אל העיר ולכובשה. המהלך של יהושע אכן הצליח, העיר נכבשה וסיפור כיבושה הפך לאחת הדוגמאות הקלאסיות לקרב מתוחכם ונועז. ניסיון לאמור את סדר הגודל של הכוחות שהשתתפו בלחימה מעלה כי השתתפו בה כשלושים וחמישה אלף חיילים ששכבו במארב וכן כוח נוסף שביצע את ההתקפה המדומה. איננו יודעים כמה מנה הכוח התוקף, אך נראה שמכיוון שיהושע רצה למשוך את אנשי העיר על ידי נסיגה מדומה, הכוח הצבאי התוקף לא מנה לוחמים רבים מאוד שכן במקרה כזה אנשי העי היו עלולים להימנע מלצאת מן העיר. נראה כי לא נטעה אם נניח שמדובר באלפים מועטים כמו בהתקפה הראשונה. ניתן אם כן להניח שכל עם המלחמה של יהושע מנה כארבעים אלף לוחמים. כלומר כ-7% מסך הגברים מעל גיל עשרים שנמנו במפקד. האם סביר להניח שלמעלה מ-90% מהגברים לא השתתפו בלחימה?

זו ואף זו, המספר המצומצם של בני ישראל העולה מניתוחנו עד כה משתקף גם בתיאור התמונה היישובית המתוארת בספר, על פיה יהושע לא הצליח להוריש חלקים רבים מארץ ישראל (יהושע יג) ועם ישראל התרכזו רק בחלקים ההרדיים של הארץ. תיאור זה עולה בקנה אחד עם הממצא הארכאולוגי של התקופה.⁴

נתון נוסף התואם את הנתון המספרי על עם המלחמה של יהושע מכיבוש העי ניתן למצוא בספר שופטים. תיאוריה של דבורה בשירתה: "מגן אם יראה ורומח בארבעים אלף בישראל" (שופטים ה, ח),⁵ תואמים אף הם את ההערכה המוצעת כאן על מספר הלוחמים בכיבוש העי. הפער המשתקף מהמפקד בשיטים בערבות מואב לתיאור המלחמה בספר יהושע אומר אם כן דרשני. לאור זאת נראה כי יש לקרוא קריאה מחודשת את האירועים במדבר ואת תיאור המפקד השני.

קריאה בתיאורי מסעות ישראל במדבר מעלה כי עם ישראל עבר כמה וכמה אירועים קשים. בפרק יא בספר במדבר מסופר על שני אירועים כאלה. האחד, תבערה והשני קברות התאוה. על האירוע הראשון נכתב: "ותבער כם אש ה' ותאכל בקצה המחנה" (יא, ג) ועל השני נכתב: "ויך ה' מכה רבה מאוד" (יא, לג). בעקבות חטא המרגלים נאמר על המעפילים: "ויכום ויכתום עד חזרמה" (יד, מה), ובמחלוקת קרה ועדתו מתו מאתיים חמישים איש "מקטירי הקטורת" וכן

4 ראו י' מייטליס, לחפור את התנ"ך, ירושלים תשס"ו, עמ' 147-172.

5 יש מפרשים את המושג אלף כמשמעות משפחה, כמו: "הנה אלפי הדל במגשה" (שופטים ו, טו), ויש מפרשים כפשוטו, ארבעים אלף לוחמים. על כך ראו את פירושו של י' אליצור בסדרה 'רעת מקרא'.

קרה, דתן ואבירם ומשפתותיהם (טז, ל-לה). במגפה שפרצה בעם בעקבות כך מתו ארבעה עשר אלף ושבע מאות איש (יז, יד), ומאוחר יותר היכו בעם הנחשים השרפים, "וימת עם רב מישראל" (כא, ו). האירוע האחרון במסכת זו היה כשטים סמוך לכניסה לארץ-ישראל ובעטיו מתו עשרים וארבעה אלף (כה, ט).⁶

לכל אלה יש להוסיף את העובדה שבני ישראל בדור ההוא לא עברו את גיל שישים בשל חטא המרגלים, שהרי כל דור יוצאי מצרים מגיל עשרים שנה ומעלה מתו במדבר במהלך ארבעים שנה כך שבתום התקופה לא נותרו אנשים מעל גיל שישים. איננו יודעים מה הייתה תוחלת החיים באותה תקופה, אך אם משה החל את שליחותו בגיל שמונים, וכלב בן יפונה מעיד על עצמו בבקשו את חברון מיהושע שהוא בן שמונים וחמש שנים "ככוחי אז וככוחי עתה למלחמה לצאת ולבוא" (יהושע יד, י), הרי שגיל שישים לא היה גיל מופלג בתקופה זו. זו הייתה אם כן חברה צעירה שאיבדה אחוזים ניכרים מאוכלוסייתה.

מן הדברים האלה עולה כי בזמן הכניסה לארץ במפקד השני, לא היה איש שהתפקד במפקד הראשון שהרי גיל כל המתפקדים היה בין עשרים לשישים, פרט למשה, כלב ויהושע: "ובאלה לא היה איש מפקודי משה ואהרן הכהן אשר פקרו את בני ישראל במדבר סיני. כי אמר ה' להם מות ימותו במדבר ולא נותר מהם איש כי אם כלב בן יפונה ויהושע בן נון" (כו, סד-סה). תיאורים אלה מציבים סימן שאלה לגבי הנתונים המובאים במפקד השני. לשון אחר: גם אם ניקח בחשבון את הריבוי הטבעי שהיה קיים בוודאי בתקופה זו, עדיין יש לתמוה כיצד על אף כל הצרות המתוארות לעיל לא פחת מספרם של בני ישראל באופן משמעותי.

עיון משווה בין שני המפקדים מצביע על כמה הבדלים משמעותיים ביניהם, בהם העובדה שבמפקד הראשון אין אזכור של נשים כלל, בעוד שבמפקד השני מוזכרות בנות צלפחד וסרח בת אשר. כל זה מחייב בדיקה מחודשת של נושא המפקדים, ואכן השוואה ביניהם מעלה כמה הבדלים מהותיים.

במפקד הראשון כתוב כך: "שאו את ראש כל עדת בני ישראל למשפחתם לבית אבותם במספר שמות כל זכר לגלגלותם. מבין עשרים שנה ומעלה..." (במדבר א). ואילו במפקד השני נכתב: "שאו את ראש כל עדת בני ישראל מבין עשרים שנה ומעלה לבית אבותם כל יוצא צבא בישראל" (במדבר כו, ב).

במפקד השני אפוא אין ציווי למנות "כל זכר". בנוסף לכך, במפקד הראשון מובאים אך ורק מספרים של כל שבט ושבט ואילו במפקד השני מצוינות המשפחות שבכל שבט. נוסח הסיום שבמפקדו של כל שבט בפרשת פנחס הוא: "אלה משפחות... לפקודיהם...".

6 לכל אלה יש להוסיף את מסורת חז"ל על כך ששלוש עשרה משפחות מתו במלחמת אחים לאחר מות אהרן, כשעם ישראל רצה לחזור מצרימה (ירושלמי, סוטה פ"א ה"י; רש"י במדבר כ, יג, ד"ה לזרח). הבסיס למסורת זו הוא ככל הנראה בכך שמשפחות מסוימות המוזכרות בספר שמות ברשימת יורדי מצרים נעדרות במפקד השני.

בסיום המפקד הראשון חוזרת התורה על המילים "מבן עשרים שנה ומעלה כל יוצא צבא" (א, מה), ואילו בסיום המפקד השני לא מצוין הנוסח הזה, אלא "אלה פקודי בני ישראל" (כו, נא), ללא אזכור של יוצא צבא וללא התייחסות לגיל עשרים שנה.

נראה אם כן כי היה הבדל מהותי בין שני המפקדים. במפקד הראשון פקדו רק את הגברים בני עשרים שנה ומעלה ואילו במפקד השני פקדו את ראשי המשפחות, שהיו בדרך הטבע גברים מעל גיל עשרים, יחד עם בני המשפחות על נשיהם וטפם. במקום שהבנות הן ראשי המשפחה הן מופיעות במפקד בנפרד כמו בנות צלפחד.⁷

הרעיה נותנת שההבדל בין שני המפקדים נובע ממטרותיהם השונות. מטרתו של המפקד הראשון הייתה צבאית בעיקרה, ולכן פקדו רק את הגברים הבוגרים. המפקד השני לעומת זאת נועד בעיקרו לתכנן את חלוקת ארץ ישראל לנחלות ולכן היה צורך לפקוד את כל העם: גברים נשים וטף. במקרים מיוחדים שבהם קיבלו הבנות את הנחלה, מצוינים שמותיהן במפורש. כך מפרש הנצי"ב מוולוז'ין בפירושו "העמק דבר" בשם התוספות, ששמה של סרח בת אשר מוזכר מכיוון "שניתן לה נחלה בארץ" (במדבר כו, מו, ד"ה ושם בת אשר). הפסוקים הבאים לאחר המפקד: "לאלה תחלק הארץ בנחלה במספר שמות, לרב תרבה נחלתו ולמעט תמעט נחלתו איש לפי פקדיו יתן נחלתו" (כו, נג-נד), מתפרשים אפוא כך: כל איש ראש משפחה, לפי פקדיו – לפי מספר בני משפחתו, יקבל נחלתו. כך גם מפרש הנצי"ב מוולוז'ין את המילים "איש לפי פקדיו": "לפי מנין ביתו או עסקיו". מכאן ניתן להסיק שכל בני הבית נפקדו, לא כפרטים אלא כחלק ממשפחה, כשהציווי "במספר שמות" היה רק לגבי גברים בני עשרים ומעלה.⁸

אין לנו נתונים על שיטות מפקדים בתקופה המקראית, אך ברומא העתיקה נושא זה היה מפותח ועל כך יש לנו מקורות היסטוריים שונים. ממקורות אלה נראה כי שיטת מפקד דומה לשיטה שאותה אנו מציעים כשיטה המתוארת בפרשת פנחס הייתה נהוגה גם ברומא העתיקה. לשם גביית מיסים ולצורך השירות הצבאי נהוג היה ברומא לערוך מפקד מדי חמש שנים. שיטת המפקד הייתה שכל ראש משפחה היה מתייצב לפני הפוקד (censur) ומדווח על רכושו ועל בני ביתו: טף ונשים וכן עבדים. מערכת סנקציות חמורה הופעלה כנגד מי שהעלים נתונים חשובים בדיווחו. נשים שלא היו כפופות לבעל או לאב כמו נשים אלמנות או יתומים נמנו ברשימה

7 ראו לציין שאת הרעיון הזה כבר הביע בזמנו י' גוטמן בערך "אוכלוסיה" באנציקלופדיה המקראית. הוא הציע על סמך מקבילות ממקורות מצריים ש"הבא על הפקודים חייב היה להכניס בהשכח גם את מספר כל נפשות ביתו" אולם גוטמן לא הבחין בין שני המפקדים ולא עיגן את דבריו בכתוב. על כך ראו: י' גוטמן, ערך "אוכלוסיה", אנציקלופדיה מקראית, א, תשל"ח, עמ' 142.

8 בציווי על המפקד בפרשת פנחס נאמר: "מבן עשרים שנה ומעלה כאשר ציווה ה' את משה ובני ישראל היוצאים מארץ מצרים" (כו, ד). למה הכוונה "כאשר ציווה"? האם משמעותו שהמפקד השני אמור להיות כמו המפקד הראשון? עונה על כך הנצי"ב: "דכאן לא פירש ה' היאך יעמדו למנין. אבל התם פירש (במדבר פרק א) שיהיו במספר שמות לגלגלתם וכמבואר שם. ודוריע הכתוב שהיה המניין כאן גם כן כאותו אופן" (הנצי"ב בפירושו על הפסוק במדבר כו, ד). אולם בעל המשך חכמה מסכים את המילים: "כאשר ציווה ה'..." שהמניין יהיה בעזרת מחצית השקל כפי שמצוין בפרשת כי תשא.

נפרדת.⁹ נראה אם כן ששיטת מפקד זו המתוארת בפרשת פנחס לא הייתה ייחודית לעם ישראל אלא גם לתרבויות נוספות.

על סמך כל אלה מסתבר שמספר בני ישראל התמעט במדבר בצורה משמעותית. וכך אף על פי שבשני המפקדים מובאים מספרים קרובים ביותר, הרי שלמעשה מספרם הכולל במפקד השני היה כשליש מהמפקד הראשון. בעוד שהמספר שצוין במפקד הראשון התייחס רק לגברים מעל גיל עשרים, המספר שהתקבל במפקד השני שיקף את מספרם של כל בני ישראל: גברים נשים וטף. מספר הלוחמים שעמד לפני יהושע היה אם כן פרופורציוני למספר האוכלוסייה הכולל, בדומה למה שאירע דורות רבים מאוחר יותר בימי מלחמת העצמאות.

9 J. Suolahti, *The Roman Census, a Study on Social Structure*, Helsinki 1963, pp. 34-36
תודה לר"ר גרשון בר כוכבא שסייע בידי להתמצא בנבכי הספרות של ההיסטוריה של התקופה הרומית.